

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav etnologie
Historické vědy – etnologie

Tomáš Samek

**Možnosti deixe jako interpretačního principu:
česky a německy mediováný prostor**

The Possibilities of Deixis as a Principle of Interpretation:
Mediation in Czech and German Public Space

Teze dizertační práce

Vedoucí práce: Doc. PhDr. František Vrhel, CSc.

2015

Úvod

Práce zkoumá, zda je možné deixi koncipovat jako jeden z interpretačních principů jazykových, společenských a kulturních jevů. Klade si otázku, co takto ustavená interpretační perspektiva vypovídá o obecnější dynamice vztahu mezi různými podobami komunikativního sdílení na jedné straně a identitotvornými procesy a ideologiemi na straně druhé. Odpověď hledá v rovině teoretické a na konkrétním empirickém materiálu, jež tvoří příklady přímé i nepřímé komunikace v českojazyčném a německojazyčném veřejném prostoru.

Beru tedy poměrně speciální lingvistický jev a snažím se ho rekonceptualizovat tak, aby mohl fungovat jako obecnější antropologické hledisko výkladu každodenních komunikačních, sociokulturních a ideologických projevů. Každý vážně míněný pokus o rekonceptualizaci určité domény vyvolává potřebu znovu promyslet elementární pojmové rámce, jichž se k uchopení této domény používá. Navíc má-li se zvláštní lingvistická kategorie, jakou deixe je, stát obecnějším explanačním nástrojem pro oblast širší, než pro jakou byla původně zamýšlena, je třeba rozšířit její pojmový rozsah. Teprve po tomto terminologickém průzkumu možností stávajícího kategoriálního aparátu lze přistoupit k pokusu o nové uchopení tématu a zkoumat, jaké jsou možnosti a meze takto koncipovaného přístupu.

Pro průzkum možností a mezí teorie v antropologii většinou nejlépe slouží terénní praxe či přesněji řečeno: reflektovaná etnografická zkušenost. Zabývá-li se tato práce komunikací ve středoevropských veřejných prostorech jazykově mediovanych češtinou a němčinou, je třeba zmínit, že autor se s nimi dlouhá léta seznamoval jak v osobních interakcích se sociálními aktéry během dlouhodobých zahraničních stáží, tak v každodenní interakci s mediálními obsahy, do níž vstupoval jednak jako čtenář, jednak jako autor publikující ve středoevropských médiích. Pokud jde o masové sdělovací prostředky (které ovšem tvoří jen část předmětu této práce), sledoval jsem pravidelně po dobu zhruba pěti let média sedmi zemí: česká, švýcarská, německá, britská, americká a okrajově francouzská a rakouská; v úvodní pasáži práce jsou uvedena jmenovitě. V profesním životě se mi rovněž dostalo příležitosti pracovat v německém a českém parlamentu, kde jsem mohl sledovat rétorické projevy a politickou i interakční kulturu naživo, bez mediálního prostředkování.

Tato mnohaletá komparativní zkušenost ze zahraničních pobytů tvoří základ etnografické vrstvy práce. Slouží jako odrazový můstek k reflexím o fungování deixe v sociální komunikaci českojazyčné a německojazyčné oblasti střední Evropy. Mou snahou je předejít metodologickému nacionalismu (Beck 2003) i tomu, aby byla tato oblast vnímána jako neprodyšně ohraničená jednotka analýzy, a proto si na několika místech všímám přesahů do jiných oblastí v rámci Evropy i mimo ni.

Uvedené základní premisy i etnografická východiska určily kompozici textu. Jeho rozvrh záměrně směřuje od deduktivnějších, abstraktnějších, teoretičtějších a silně terminologizovaných pasáží k takovým, jejichž narativní povaha se víc blíží povaze zkoumaného jevu: text je postupně čím dál induktivnější a vydatněji sycený konkrétními příklady etnograficky zabarveného materiálu: spolu s tím, jak sílí konkrétní situovanost textové matérie, podání se svou povahou víc a víc podobá povaze samotné deixe. Neboť ta je pojímána jako onen pól komunikačních jevů, který se vyznačuje situovaností, narůstající spolu s tím, jak se k tomuto pólu blížíme. Téma stati se rostoucí měrou vtiskuje do její narativní strukturače.

Teze

Začátek stati – kapitola **Polarismus** – rozvíjí úvahu o kategoriálním aparátu deskriptivního metajazyka lingvistiky. Jazykověda přitom slouží pouze jako příklad jevu, který se zdaleka neomezuje jen na ni a týká se i dalších společenských věd: totiž jisté tendence k ostrým binárním dichotomiím, po nichž někdy saháme ve snaze popsat svět sdělování a sdílení. Abych vytvořil adekvátní pojmový rámec popisu, navrhuji nahradit binárně pojaté kategorie kategoriemi pojímanými polárně, tj. tak, že každá z nich představuje škálu kontinuálního přecházení od jednoho krajního pólu k pólu protikladnému. Na gramatické kategorii čísla a jejím fungování v češtině ukazují, jak lze dichotomii singulár versus plurál pojímat spíše jako kontinuální polaritu postupně rostoucí plurálnosti a ubývající singulárnosti. Tento přístup ke kategoriálnímu aparátu nazývám *polarismem*. Jako způsob pojmového uchopení jazykového a sociálního chování se mi jeví v řadě ohledů jemnějším, fenomenologicky přesnějším než přístup binaristický.

Polárně pojaté kategorie lze projektovat do deiktického pole – tedy na pomyslnou plochu jazyka centrovanou kolem bodu *zde-ted'-já*, jež Bühler (1965) nazývá origem a považuje za střed subjektivní orientace mluvčího. Kontinuální polarita *singulárnost – plurálnost* totiž tenduje k tomu, aby odpovídala polaritě *situovanost blíže origu – situovanost dále od origa*, která je nejvlastnějším rozměrem deiktického pole. V češtině můžeme identifikovat celou sadu gramatických kategorií, které lze projektovat do deiktického pole podobně, jako je tomu s kategorií čísla: slovesný rod (s kontinuálně konstruovanou polaritou *aktivnost – pasivnost*), čas (s polaritami *prézens – préteritum* a *prézens – futurum* propojitelnými do společné škály *préteritum – prézens – futurum*), mluvnická osoba atd.

Princip dynamického projektování určitého jevu do deiktického pole je jedním z původních přínosů práce, neboť ustavuje to, co nazývám *deiktickou perspektivou*. Ta by sama o sobě nebyla tak zajímavá, kdyby se omezovala pouze na jazyk. Pozoruhodnější je, že ji můžeme aplikovat i na jevy přesahující rámec vnitřní lingvistiky – např. na projevy identitární a ideologické, které eminentně zajímají antropologii lingvistickou i sociokulturní. Viděna z deiktické perspektivy, je kupříkladu kontinuální polarita *singulárnost – plurálnost* nejen evidentní analogií polarit *já – my*, ale také (o něco méně evidentní) analogií polarit *my – vy* nebo *vy – oni*. Z hlediska deiktického pole je totiž všem těmto polaritám společné, že jejich první člen je relativně víc disponován k tomu, aby vystupoval jako bližší origu nežli člen druhý.

Deiktická perspektiva tak umožňuje usouvztažnit a převést na společného výzkumného jmenovatele témata, která často bývají traktována jako předměty studované odděleně: např. deiktické pole a polaritu *bulvárnost – serióznost*, tak důležitou pro mediální studia (viz níže). Polarismus není jen formální deskriptivní pomůcka, nýbrž pohled, který má epistemologické důsledky, neboť dokáže postihnout a odhalit některé doposud přehlížené souvislosti mezi společenskými či kulturními jevy na jedné straně a jazykově ovlivňovaným vědomím na straně druhé.

Jestliže kapitola Polarismus ustavuje základní přístup k terminologii a metodologii popisu, další kapitola – **Stavební kameny deiktické dimenze** – je již praktickou aplikací tohoto přístupu na oblast jevů, které bývají tradičně chápány jako deixe. Uvádí čtenáře do názvoslovné a pojmoslovné domény deiktické funkce,

jak byla ustavena Bühlerem a některými jeho následovníky. Souběžně s tím se snaží tuto tradici extenzionálně rozšířit, aby se deixe mohla stát obecněji použitelným interpretačním hlediskem situovaného sdělování a sdílení. Nejprve usouvztažňují některé ústřední Bühlerovské kategorie s vybranými kategoriemi saussureovské jazykovědy. Při vymezení deixe postupují metodicky od perspektivy textocentrické k perspektivě kontextocentrické: nejprve popisují deixi jako druh endoforické reference, poté jako druh reference exoforické a vposledku jako deixi na fantazmatu. V tomto členění respektují základní východiska Bühlerovského přístupu.

Bühlerovo pojetí postupně rozšiřuji v několika směrech:

1. Bühler říká, že symboly rezidují v symbolickém poli (*Symbolfeld*) a deiktika v deiktickém (ukazovacím) poli (*Zeigfeld*). V souladu s principem polarismu považuji za vhodnější vnímat celek jazyka jako integrální, jediné pole symbolicko-deiktické, tedy jako kontinuální polaritu *symboličnost – deiktičnost*. Deiktickým polem pak rozumím deiktickou dimenzi tohoto integrálního pole, které má pól prototypicky symbolický (ten odpovídá Bühlerovu pojmu „symbolické pole“) a prototypicky deiktický (ten odpovídá Bühlerovu pojmu „ukazovací pole“). Deiktičnost ani symboličnost výrazu se však neomezují na tyto prototypické póly, nýbrž jsou rozprostřeny v celém integrálním poli. To úzce souvisí s dalšími dvěma konceptuálními posuny:

2. Symbol pojímám jako protodeiktikum, tj. jako entitu vždy mající protodeiktický potenciál, který se může aktualizovat specifickým kontextem, jenž symbol posune o něco víc směrem k deiktickému pólu. Protodeiktický potenciál symbolického výrazu se neomezuje pouze na to, jak je jeho význam ovlivněn aktuální mluvní situací. Symbol může někdy fungovat jako deiktikum ještě v podstatnějším smyslu: tak, že je v daném kontextu projektovatelný do deiktického pole, neboť se podílí na vytváření deikticky zabarveného sdělení. Např. slovo *domov* by Bühler jednoznačně řadil mezi symboly a jako takové by pro něho bylo součástí symbolického pole. Ovšem nazve-li filozof Erazim Kohák svou knihu *Domov a dálava* (Kohák 2010), vsazuje tento výraz do protikladu *tady – tam*, který je projektovatelný do deiktického pole: z hlediska názvu i z hlediska ústředního námětu knihy je klíčové, že *domov* je blíže origu než jeho polární protiklad *dálava*. Symboly se zapojují do deiktické funkce.

3. Analogicky deiktikum pojmám jako protosymbol, tj. jako entitu vždy mající protosymbolický potenciál, který se může aktualizovat specifickým kontextem, jenž deiktikum posune o něco víc směrem k symbolickému pólu. Protosymbolickým potenciálem se nemyslí pouze evidentní sémiotická vlastnost, že každé deiktikum musí mít jistou – byť slabou – složku symbolickou, aby mohlo fungovat jako znak. Protosymbolický potenciál je možnost dřímající v každém deiktickém výrazu být posunut ještě za nezbytný rámeček této sémiotické vlastnosti relativně blíž k symboličnosti. Ve stati ukazuji několik situací, kdy k takovým posunům dochází. Stačí i jen jemný náznak metajazykovosti, neboť metajazyková funkce, jak postřehl Jakobson, je opakem funkce deiktické. Doplňuji, že opakem deixe je do jisté míry i poetická funkce, ačkoli se o tom Jakobson nezmiňuje: obě funkce – metajazyková i poetická – operují tak, že v rámci komunikačního aktu posilují princip ekvivalence, byť první vzhledem ke kódu a druhá vzhledem ke sdělení. Naopak prototypická deixe tento princip oslabuje: jedno *já* vyslovené určitým mluvčím není, pokud jde o referent, ekvivalentní s druhým *já*, které vysloví jiný mluvčí – třebaže tak učiní v tutéž chvíli a (bezmála) na témže místě. Jedna z původních tezí této práce postuluje funkční podobnost poetické a metajazykové funkce co do jejich antideiktického působení.

4. Hanks (2005) propojuje deiktické (ukazovací) pole s polem sociálním (Bourdieu 1985, 1989). Jeho přístup je bezesporu inspirativní a tento výdobytek se snažím podržet i ve své koncepci; na rozdíl od Hankse však spojení obou polí vnímám nikoli jako metodologickou nutnost, nýbrž jako možnost. Na deiktické pole lze nazírat prizmatem bourdieuovského pole sociálního a vice versa; deiktická perspektiva se však tímto pohledem nevyčerpává. V subkapitole *Pole deiktické a sociální* názorně ukazuji, proč Hanksova koncepce – pokud bychom se jí drželi tak, jak autor navrhuje – termín „deiktické pole“ podstatně zužuje. Na témže místě vysvětluji rozdíl mezi *ukazovacím polem* a širěji pojatým *deiktickým polem*, k němuž se ve svém pojetí přikláním. I toto rozšíření překračuje původní Bühlerovský rámeček.

5. Origo uvolňuji z fixní vázanosti na mluvčího: předpokládám existenci semiautonomního origa nejen u vysílatele a adresáta (singulárního i plurálního), ale i u textu a popřípadě dalších funkčních složek komunikace (viz níže o tzv. fatickém origu).

6. Víc než Bühler akcentují takzvanou nereferenční deixi (srov. Silverstein 1976, Lucy 1999). Tím se deixe nociónálně vyvazuje z úzkého a v referenční lingvistice poměrně rozšířeného pojetí, které ji chápe pouze jako specifický druh reference (např. Vater 2005).

Jestliže druhá kapitola usouvztažnila a poněkud rekonceptualizovala základní terminologii používanou v souvislosti s deixí, třetí kapitola – **Mediovanost a ideologie** – zkoumá možnosti aplikace takto ustaveného pojmového aparátu již na konkrétních projevech komunikačního chování v českém a německém veřejném prostoru. Zaměřuje se především na intersubjektívni aspekt sdílení ideologií a identit v určitém sociokulturním rámci. Ideologii přitom chápou nikoli marxisticky jako falešné vědomí, nýbrž jako celý dynamický a gradientně sdílený soubor názorů, postojů, předpokladů, reflexí, přesvědčení, myšlenek, stereotypů, emických kategorií a představ, kterými se jako sociální aktéři vědomě či nevědomě řídíme anebo které alespoň zprostředkovaně mohou ovlivňovat naše každodenní sociální interakce, ať už tento vliv reflektujeme plně, částečně či vůbec. Následkem toho ideologie může, ale nemusí fungovat *také* jako falešné vědomí.

Jelikož takto široce pojatá ideologie je kompatibilní s určitým jazykově prostředkovaným pohledem na svět, propojují toto pojetí s Humboldtovým (1836) přístupem k jazyku jako k jednomu z výchozích bodů náhledu na svět (*Weltansicht*). Takové pojetí není v rozporu s koncepcí ideologie prosazovanou Vološinovem (1929). Jak si všímá Auer (2014), Vološinovův koncept ideologie lze propojit jak s Humboldtem, tak s Geertzovým (1973) širokým pojetím kultury.

Nezbytnou podmínkou komunikativního sdílení je kontakt, který – vycházející z Jakobsona (1995 [1960]) a používající zároveň deiktické perspektivy – vymezují jako psychofyzické médium propojující origa aktérů. V této souvislosti navrhuji *deiktický vzorec fatické funkce dyadické komunikace* probíhající v reálně sdíleném čase, tedy např. komunikace tváří v tvář: $O_{(X+Y)} = [\text{prostor}] - (\text{teď}) - (X+Y)$. Tento vzorec pro fatické origo vysvětlují podrobněji v subkapitole *Mediovanost a Jakobsonův model*. Fatické origo považují za jeden ze zdrojů produkce, vyjednávání a reflexe sounáležitostí, pocitů sdílení a identitotvorných procesů.

To se týká jak komunikace dyadické, tak masmediální. Oba komunikační typy – dialog tváří v tvář i masmediální komunikaci – považují v souladu s principy

vytýčenými v první kapitole za pouhé krajní póly kontinuální škály veškerých komunikačních procesů ve společnosti.

Tím se dostávám k otázce stupně mediovanosti sdíleného. Navrhuji *klasifikaci mediovanosti na základě deiktické dimenze fatické funkce*. Tato klasifikace ukazuje spojitost a kontinuální přechod mezi přímými formami komunikace typu *face-to-face* a formami nepřímými (masové sdělovací prostředky). Většina teoretiků mediovaných diskurzů je naopak poměrně ostře odlišuje od přímých komunikačních interakcí (srov. McQuail 2009; Scollon 1998; Thompson 2004). Ale již Jakobson postřehl, že kontakt je podmínkou jakéhokoli komunikačního aktu, takže každý takový akt je vždy do jisté míry mediovaný, ač Jakobson sám tohoto slova neužívá. Snažím se i zde integrovat to, co většina jiných badatelů rozděluje do semiautonomních sfér výzkumu: opíraje se o Jakobsonovu perspektivu, i když ne nutně o jeho terminologii, chápu každou komunikaci jako mediovanou. Mediované diskurzy jsou všechny diskurzy; liší se jen stupněm mediace. V tom se odkláním od poměrně zažitého anglického termínu *mediated discourse*, který bývá rezervován pro interakce, jež se neodehrávají tváří v tvář.

Z hlediska kontinuálně rostoucí mediovanosti ustavuji typologii různých podob komunikace (dialog tváří v tvář; telefonní hovor; vzkaz na záznamníku; e-mail; facebookový status; internetové deníky; tištěné deníky). Přitom analyzuji (a snažím se postihnout i graficky) interpretativní transformaci plurálního origa v pluralitu orig. Na základě těchto rozborů formuluji obecnou souvislost, která je důležitá z hlediska sdílení ideologií stejně jako z hlediska deixe na fantazmatu: s rostoucí mediovaností interakce narůstá její fantazmatická složka.

Pokud jde o masmediální komunikaci, upozorňuji na zajímavou okolnost: deiktická vzdálenost od adresáta je jedním ze základních organizačních principů výstavby novin zvláště a masových sdělovacích prostředků obecně. V návaznosti na to se zabývám andersonovským tématem vztahu médií a kolektivních identit (Anderson 1991), přičemž toto téma pojímám jako deixi na nacionálním fantazmatu. Rozlišuji dvě charakteristické rétorické podoby nacionalistického partikularismu a snažím se je pojmenovat: kosmofilii a kosmofobii. Jako *kosmofilní* označuji origo výpovědi tehdy, vyjadřuje-li v daném kontextu nebo situaci spíše pozitivní nastavení vůči světu nebo alespoň otevřenost vůči hledisku světa. Naopak jako *kosmofobní* označuji origo

výpovědi tehdy, vyjadřuje-li spíše negativní nastavení vůči světu nebo alespoň uzavřenost vůči hledisku světa. Na konkrétních ukázkách českého i německého veřejného diskurzu provádím deiktickou analýzu jako rozbor, jehož dominantním hlediskem je výše zmíněná deiktická perspektiva; přitom dokumentuji různé projevy kosmofilních a kosmofobních ideologií tak, jak je nabízejí veřejné diskurzy zkoumaných zemí.

V deiktické analýze komunikátů cirkulujících ve veřejném prostoru pokračuje i čtvrtá kapitola nazvaná **Poutník mediální krajinou**. Mění se však úhel pohledu této analýzy: sociocentrická perspektiva se častěji prolíná s hlediskem individuálního aktéra. Postava poutníka slouží jako jakési v čase a prostoru situované autorské alter ego, které formuluje i osobně zabarvené zkušenosti. Kromě toho má ještě úkol podstatnější: fungovat jako *konkrétní* osoba, jejíž postuláty jsou podmíněny tím, že je vyslovuje právě ona a právě v určitém času a prostoru. Jinak řečeno: že je vyslovuje z pozice *zde-ted'-já*. To příznačně zabarvuje hodnotové a normativní rámce vyřčeného. Pociťoval jsem potřebu vytvořit v poutníkovi někoho, kdo si může dovolit tón bližší origu (tj. bližší subjektivitě *já*), než se to očekává od autora odborného pojednání; a zároveň někoho, jehož výroky jsou deikticky ukotveny jako slova člověka, který se pohybuje konkrétní krajinou sociokulturní fakticity.

Neznamená to, že se tato kapitola zcela zříká teoretických ambicí. Nově v ní zavádím jisté pojmy, které považuji za užitečné pro analýzu světa masmediální komunikace: např. *mediální horizont* jako aktérsky, situovaně (tj. z konkrétního časoprostorového bodu) vnímanou mediální krajinu; *metamediální komunikaci* jako komunikaci o mediálním obsahu, při níž nedochází k bezprostřednímu kontaktu vědomí aktéra a masového média, jako je tomu při běžné mediální komunikaci. V této kapitole používám také poměrně známé hledisko, které dělí sociální komunikaci na interpersonální a intrapersonální – ovšem hlavně proto, abych toto příliš schematické rozdělení relativizoval. Z hlediska komunikativního fungování vědomí individuálního aktéra nakonec dospívám k závěru, že výraznější nebo slabší, více nebo méně uvědomovaná a dynamicky se měnící intrapersonální (meta)mediální komunikace probíhá ve vědomí člověka při jakékoli přímé nebo zprostředkované interakci s mediálními obsahy. V té souvislosti uvažuji o vztahu soudobé sociality jako vždy již poznamenané médii – na médiích není nejpodstatnější to, že jsou všude kolem nás, ale že jsou v nás: neoddělitelně vetkána do textury našeho lidství.

Toto hledisko vede k náhledu, jak důležitá je kvalita sdělovacích prostředků jakožto spolutvůrců částí našich identit. Věnuji pozornost protikladu *bulvárnost – serióznost*. Komparací česky a německy mediovaných prostorů dospívám k poznatku, že tento protiklad je v každém prostoru konstruován emicky, a je tudíž kulturně relativní: co je za seriózní považováno u nás, může se z hlediska německojazyčných masových médií jevit jako bulvární. Zajímavější je zjištění, že onen protiklad představuje opět polaritu, kterou můžeme projektovat do deiktického pole: příznaky bulvárnosti lze popsat deikticky jako sklon k takovému mediálnímu vyjadřování, které sugeruje bezprostřední blízkost origu recipienta. Tato sugesce probíhá na několika funkčně propojených úrovních:

- 1) ikonická složka se posiluje na úkor složky symbolické;
- 2) styl vyjadřování navozuje dojem kratší sociální vzdálenosti mezi mediálním obsahem a jeho konzumentem (tj. text působí na konzumenta svou charakteristickou sociální deixí);
- 3) doložitelně se zkracuje vzdálenost na všech osách deiktického pole – prostorové, temporální, personální i modální (podrobněji viz subkapitulu „Deiktická polarita *bulvárnost – serióznost*“).

Dovožuji, že v *některých* rysech představuje bulvárnost do krajnosti dotazenou obecnou tendenci mediálních sdělení: je jejím vypouklým zrcadlem.

Bezmála všem rysům, jimiž se seriózní pól masmediálních komunikátů liší od pólu bulvárního, je společné to, že diskurzivně ustavují perspektivu relativně větší distance od origa předpokládaného vnímatele; proto se seriózní média vyznačují větším nadhledem, odstupem, menším emocionálním zapojováním vnímatele do komunikátu a obecně menším zastoupením toho, co nazývám *apelativní deixí bezprostřednosti*.

Další pasáže se věnují konkrétním příkladům tohoto typu deixe v projevech zaznamenaných v česky a německy mediovaném prostoru. Veřejný prostor je přitom konzistentně pojímán jako jednota dvou aspektů: a) veřejných rozprav (jejichž jsou mediální diskurzy pouhou podmnožinou); b) veřejných prostranství. Třebaže jsou obě složky analyticky rozlišitelné, všímám si jejich vzájemné interakce, tedy toho, jak se například mediální diskurzy snadno mění v občanské aktivity na veřejných prostranstvích a naopak. V této souvislosti pozoruji jisté odlišnosti v dynamice centrifugálních a centripetálních sil (Bachtin 1980) působících v česky a německy mediovaném prostoru posledních desetiletí.

Přítom největší díl pozornosti věnuji tomu, co označuji jako *manifestační deixi* v zápasu o veřejný prostor. Rozbor indexikality a deixe propojuji s rozбором ikonicity a symbolických složek veřejných projevů. Ponejvíce se zaměřuji na kosmofilní a kosmofobní projevy deiktických ideologií. Ty pojmám širěji než ideologie *my* versus *oni* (*us* versus *them* ideologies), jak je známe ze společenských věd. Pod pojem deiktické ideologie subsumuji veškeré ideologické koreláty vztahů, které mají sociální aktéři sklon artikulovat pomocí deiktik. (Jak *ideologie*, tak *deiktikum* jsou přítom chápány ve shora uvedeném širokém smyslu.)

Poslední kapitola – **Deixe a transcendence** – se snaží aplikovat deiktickou perspektivu na text, který pomocí deiktických výrazů postuluje možnost překonat běžnou deixi a vyvázat náš život z časoprostorově podmíněných určení: traktát Martina Bubera. Ten se ve své argumentaci dovolává oblasti, která transcenduje svět běžné situovanosti. Deiktická funkce tu naráží na své limity. Je to jakési *kontextualizační paradoxon*: Buber vytváří takový kontext, který k části sebe sama odkazuje jako k absolutní akontextualitě. V Buberově promluvě se protosymbolický potenciál deiktik naplňuje krajní měrou: píše se velkým písmenem a jsou nesklonná („vstoupím do světa Ono“). Nejsm s to soudit tuto oblast epistemologicky ani ontologicky. Proto zde nenavrhuji víc než možný směr deiktického výzkumu, který by ovšem musel být proveden ve spolupráci s těmi, kdo – jako filozofové a teologové – disponují odbornými kompetencemi, které přesahují rámec soudobé lingvistické antropologie. Snažím se identifikovat oblast, v níž by taková interdisciplinární spolupráce vzdor své obtížnosti mohla být plodná.

Závěr

Možnosti deixe lze shrnout do několika základních, obecnějších typů (nejde o typologii, neboť seznam je vytvořen na základě heterogenních hledisek; pouze stručně sumarizují jisté závěry práce):

a) První a evidentní možnost deixe je být *předmětem* analýzy. Jako takový předmět je nadána schopností vypovídat o jiných antropologicky relevantních jevech, jež jsou s ní často ve vztahu soumeznosti (angl. *contiguity*). Rozšířením pojmu deixe,

kteře bylo provedeno na přikladech i teoreticky, jsem v jevech identifikoval širší *deiktickou dimenzi*, která sahá za rámec klasicky pojímané deixe; tím jsem rozšířil i záběr zmíněné analýzy, a tedy rejstřík toho, o čem deixe jako předmět studia může vypovídat.

b) Druhá možnost deixe je fungovat jako symbol: v deiktických byl identifikován jejich *protosymbolický potenciál*. Deiktika tedy mají možnost měnit se ve svůj (relativní) opak.

c) Třetí možnost deiktické funkce se realizuje tehdy, pojmeme-li ji jako výzkumné hledisko, kterým nahlížíme na svět komunikace a sociality: tak vzniká *deiktická perspektiva* jako analytický úhel pohledu.

d) Deiktická perspektiva může být použita jako nástroj *deiktické analýzy*. Ta se snaží rozpoznávat v jevech jejich deiktický aspekt například tím, že zjišťuje, nakolik jsou klíčové charakteristiky zkoumaného jevu projektovatelné do deiktického pole.

e) Jsou-li sociální vztahy alespoň z části vyjadřovány pomocí deiktik, označují ideologické koreláty těchto vztahů ve vědomí mluvčích jako *deiktické ideologie*.

Uzavírám stručnou zmínkou o limitech deixe. Na jeden z nich již upozornila poslední kapitola: je obtížné ji hledat v předmětech výzkumu, jež nemají výrazněji situovanou povahu – třeba v některých oblastech poznání, které jsou předmětem zájmu teologie, filozofie, matematiky apod. Nebylo by praktické uplatňovat deiktické hledisko tam, kde dynamika ani struktura zkoumaných fenoménů neprojevuje jistou míru paralelismu s dynamickou strukturou deiktického pole. Rovněž si neumím představit smysluplné použití deiktické perspektivy ve výzkumu, při němž badatele ani trochu nezajímá sémiotická stránka zkoumané domény. Ve většině dalších směrů společenskovedního bádání deiktická perspektiva nabízí přinejmenším doplňkový pohled.

Deiktická analýza, jejíž první, předběžný půdorys se v práci snažím vymezit teoreticky i aplikací na vybraném empirickém materiálu, může být chápána jako aplikovaná metoda situační fenomenologie světa sociální komunikace. Své případné uplatnění by, jak doufám, mohla nalézt právě v lingvistické antropologii: napomoci výzkumu situovaných aspektů sdělování a sdílení.

Výběrová bibliografie

- Anderson, B. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London – New York: Verso.
- Auer, P. 2014. *Jazyková interakce*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. [Přel. kol. autorů pod vedením J. Nekvapila].
- Bachtin, M. M. 1980. Promluva v románu. In: M. M. Bachtin, *Román jako dialog*. Praha: Odeon, s. 40–186.
- Barthes, R. 1977. *Image, Music, Text*. New York: Hill and Wang.
- Beck, U. 2003. Towards a new critical theory with a cosmopolitan intent. *Constellations* 10(4): 453–468.
- Benn, S. I., G. F. Gaus. 1983. The liberal conception of the public and the private. In: S. I. Benn, G. F. Gaus (eds.), *Public and Private in Social Life*. London: Croom Helm, s. 31–65.
- Benveniste, É. 1956. La nature des pronomes. In: M. Halle (ed.), *For Roman Jakobson*, Den Haag: Mouton, s. 34–37.
- Benveniste, É. 2005. O subjektivitě v řeči. *Aluze* 9(2): 78–82.
- Blühdorn, H. 1993. Deixis und Deiktika in der deutschen Gegenwartssprache. *Deutsche Sprache* 21: 44–62.
- Bourdieu, P. 1985. The genesis of the concepts of habitus and field. *Sociocriticism* 2: 11–24.
- Bourdieu, P. 1989. Social space and symbolic power. *Sociological Theory* 7(1): 14–25.
- Brown, R., A. Gilman. 1972. The pronouns of power and solidarity. In: P. Giglioli (ed.), *Language and Social Context*. Harmondsworth: Penguin, s. 252–282.
- Brubaker, R., F. Cooper. 2000. Beyond „identity”, *Theory and Society* 29: 1–47.
- Buber, M. 1995 [1923]. *Já a Ty*. Praha: Votobia. [Přel. J. Navrátil].
- Buber, M. 2006. *Das dialogische Prinzip: Ich und Du. Zwiesprache. Die Frage an den Einzelnen. Elemente des Zwischenmenschlichen. Zur Geschichte des dialogischen Prinzips*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Bühler, K. 1965 [1934]. *Sprachtheorie: die Darstellungsfunktion der Sprache*. Stuttgart: Uni-Taschenbücher.
- Calhoun, C. 1997. Nationalism and the public sphere. In: J. Weintraub, K. Kumar (eds.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*. Chicago – London: The University of Chicago Press, s. 75–102.
- Carrithers, M., S. Collins, S. Lukes (eds.). 1985. *The Category of the Person: Anthropology, Philosophy, History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clyne, M., et al. 2004. Address in some Western European languages. In: Moskovsky, C. (ed.), *Proceedings of the 2003 Conference of the Australian Linguistic Society*.

Dostupné na WWW: <http://www.als.asn.au/proceedings/als2003/clyne.pdf>.
[Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].

- Collins, J. Our ideologies and theirs. In: B. B. Schieffelin, K. A. Woolard, P. V. Kroskrity (eds.), *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford – New York: Oxford University Press, s. 256–270.
- Consten, M. 2004. *Anaphorisch oder deiktisch? Zu einem integrativen Modell domänengebundener Referenz*. Tübingen: Niemeyer.
- Deutsch, K. W. 1953. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Duranti, A. 1997. Linguistic diversity. In: A. Duranti, *Linguistic Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 51–83.
- Ehlich, K. 2000. Symbolfeld. In: *Metzler Lexikon Sprache*. Stuttgart: Metzler.
- Fairclough, N. 1995. *Critical Discourse Analysis*. London: Longman.
- Fairclough, N. 2003. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London – New York: Routledge.
- Foley, W. A. 1997. Language and social position. In: W. A. Foley, *Anthropological Linguistics: An Introduction*. Oxford: Blackwell, s. 307–343.
- Foucault, M. 1975. *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.
- Fulbrook, M. 2011. *A History of Germany 1918 – 2008: The Divided Nation*. Oxford: John Wiley & Sons.
- Gal, S., G. Kligman. 2000. Dilemmas of public and private. In: S. Gal, G. Kligman, *The Politics of Gender after Socialism*, s. 37–62.
- Gal, S., K. Woolard (eds.). 1995. Constructing languages and publics. Theme issue. *Pragmatics* 5(2).
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice–Hall.
- Garfinkel, H., H. Sacks. 1970. On formal structures of practical actions. In: J. C. Mc–Kinney, E. A. Tiryakian (eds.), *Theoretical Sociology: Perspectives and Developments*. New York: Appleton–Century–Crofts, s. 337–366.
- Geertz, C. 1973. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books.
- Geertz, C. 1983. *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York: Basic Books.
- Gellner, E. 1993. *Národy a nacionalismus*. Praha: Josef Hřibál.
- Gellner, E. 1994. *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. New York: Allen Lane and Penguin Press.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Gleason, P. 1983. Identifying identity: a semantic history. *The Journal of American History*. 69(4): 910–931.

- Goffman, E. 1971. *Relations in Public: Microstudies of the Public Order*. New York: Basic Books.
- Gumperz, J. J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gumperz, J. J. 1992. Contextualization and understanding. In: A. Duranti, C. Goodwin (eds.), *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, s. 229–252.
- Gumperz, J. J. 1997. On the interactional bases of speech community membership. In: G. Gregory, C. Feagin, D. Schiffrin, M. Kac (eds.), *Towards a Social Science of Language: Papers in honor of William Labov. Vol. 2: Social interaction and discourse structures*. Amsterdam: John Benjamins Publishing, s. 183–203.
- Gumperz, J. J. 2001 [1968]. The speech community. In: A. Duranti (ed.), *Linguistic Anthropology: A Reader*. Malden – Oxford: Blackwell Publishers., s. 43–52.
- Gupta, A., J. Fergusson. 1992. Beyond „culture“: space, identity, and the politics of difference. *Cultural Anthropology* 7(1): 6–23.
- Habermas, J. 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band 1: *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*; Band 2: *Zur Kritik der funktionalistischen Rationalität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Handler, R. 1994. Is identity a useful cross-cultural concept? In: J. R. Gillis (ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, s. 27–40.
- Hanks, W. F. 1999. Indexicality, *Journal of Linguistic Anthropology* 9: 1–2, s. 124–126.
- Hanks, W. F. 2005. Explorations in the deictic field, *Current Anthropology* 46: 2, s. 191–120.
- Himmelman, N. P. 1996. Demonstratives in narrative discourse: A taxonomy of universal uses. In: B. Fox (ed.), *Studies in Anaphora*. Amsterdam: John Benjamins, s. 205–254.
- Humboldt, W. von. 1836. *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Berlin: Druckerei der Königl. Akademie der Wissenschaften.
- Husserl, E. 1940. Grundlegende Untersuchungen zum phänomenologischen Ursprung der Räumlichkeit der Natur. In: M. Farber, E. Husserl (eds.), *Philosophical Essays in Memory of Edmund Husserl*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, s. 307–325.
- Hymes, D. 1972. On communicative competence. In: J. B. Pride, J. Holmes (eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin, s. 269–293.
- Imai, S. 2003. *Spatial Deixis*. Dostupné na WWW: http://www.intersc.tsukuba.ac.jp/~imai/paper/SpatialDeixis_Imai2003.pdf 2003. [Naposledy navštíveno: 25.1. 2015.]
- Irvine, J. 1996. Language and community: Introduction. *Journal of Linguistic Anthropology* 6(2): 123–125.
- Jakobson, R. 1971 [1957]. Shifters, verbal categories, and the Russian verb. In: R. Jakobson, *Selected Writings, 2: Word and Language*. The Hague – Paris: Mouton, s. 130–147.
- Jakobson, R. 1980. Metalanguage as a linguistic problem. In: *The Framework of language*. Ann Arbor, MI: Horace H. Rackham School of Graduate Studies, s. 81–92.

- Jakobson, R. 1995 [1960]. Lingvistika a poetika. In: R. Jakobson, *Poetická funkce*. Jinočany: H&H, s. 74–105.
- Kohák, E. 2010. *Domov a dálava: kulturní totožnost a obecné lidství v českém myšlení*. Praha: Filosofia.
- Kroskrity, P. V. 2004. Language ideologies. In: A. Duranti (ed.), *A Companion to Linguistic Anthropology*. Malden – Oxford – Carlton: Blackwell, s. 498–517.
- Lehmann, M. 2003. *Deictic Elements throughout the Languages of the World: A Comparison*. München: GRIN Verlag.
- Levinson, S. C. 2003. *Space in language and cognition: Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Löw, M. 2001. Städtische Räume. In: M. Löw, *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, s. 254–262.
- Lucy, J. A. 1992. *Grammatical Categories and Cognition: A Case Study of the Linguistic Relativity Hypothesis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lucy, J. A. 1999. Reflexivity. In: *Journal of Linguistic Anthropology* 9: 212–215.
- Lyons, J. 1977. Deixis, Space and Time. In: J. Lyons, *Semantics*, 2. Cambridge: Cambridge University Press, s. 636–724.
- Malinowski, B. 1923. The problem of meaning in primitive languages. In: C. K. Ogden, I. A. Richards (eds.), *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language Upon Thought and of the Science of Symbolism*. London: Routledge and Kegan Paul, s. 296–336.
- Marx, K. 2012 [1845]. *Die deutsche Ideologie (Erweiterte Ausgabe)*. Berlin: Jazzybee Verlag.
- Mauss, M. 1985 [1938]. A category of the human mind: the notion of person; the notion of self. In: M. Carrithers, S. Collins, S. Lukes (eds.), *The Category of the Person: Anthropology, Philosophy, History*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 1–25.
- McQuail, D. 2009. *Úvod do teorie masové komunikace*. Praha: Portál.
- Nekvapil, J., J. V. Neustupný. 2005. Politeness in the Czech Republic: Distance, levels of expression, management and intercultural contact. In: L. Hickey, M. Stewart (eds.), *Politeness in Europe*. Clevedon – Buffalo – Toronto: Multilingual Matters, s. 247–262.
- Niethammer, L. 2000. *Kollektive Identität: Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.
- Peirce, C. S. 1955 [1940]. Logic as semiotic. In: *Philosophical Writings of Peirce*. New York: Dover Publications.
- Pospěch, P. 2013. Městský veřejný prostor: interpretativní přístup. *Sociologický časopis* 49 (1): 75–100.
- Rauh, G. 1983. Aspects of deixis. In: G. Rauh (ed.), *Essays on Deixis*. Tübingen: Narr.

- Sapir, Edward. 1949 [1927]. The Unconscious Patterning of Behavior in Society. In: D. Mandelbaum (ed.), *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture, and Personality*, s. 109–116.
- Saussure, F. de. 1989 [1916]. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.
- Scollon, R. 1998. *Mediated Discourse as Social Interaction: A Study of News Discourse*. London: Longman.
- Silverstein, M. 1976. Shifters, linguistic categories, and cultural description. In: K. Basso, H. Selby (eds.), *Meaning in Anthropology*, Albuquerque: University of New Mexico, s. 11–55.
- Silverstein, M. 1979. Language structure and linguistic ideology. In: P. R. Clyne, W. E. Hanks, C. L. Hofbauer (eds.), *The Elements: A Parasession on Linguistic Units and Levels*. Chicago: Chicago Linguistic Society, s. 208–216.
- Silverstein, M. 1993. Metapragmatic discourse and metapragmatic funkction. In: J. A. Lucy (ed.), *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 33–58.
- Silverstein, M. 2000. Whorfianism and the linguistic imagination of nationality. In: P. V. Kroskrity (ed.), *Regimes of Language: Ideologies, Politics, and Identities*. Santa Fe, NM: School of American Research Press.
- Silverstein, M. 2005. Comment on Hanks. In: W. F. Hanks: *Explorations in the Deictic Field*, *Current Anthropology* 46: 216–217.
- Schütz, A., T. Luckmann. 1975/1984. *Strukturen der Lebenswelt, 1, 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Spitulnik, D. 2001. Media. In: A. Duranti (ed.), *Key Terms in Language and Culture*. Oxford: Blackwell, s. 143–146.
- Strauss, A. L. 1997 [1959]. *Mirrors and masks: The search for identity*. New Brunswick, NJ: Transaction publishers.
- Stukenbrock, A. 2012. Imagined spaces as a resource in interaction. *Bulletin suisse de linguistique appliquée (Bulletin VALS-ASLA)* 96: 141–161.
- Thompson, J. B. 2004. *Média a modernita: sociální teorie médií*. Praha: Karolinum.
- Thrane, T. 1980. *Referential–semantic analysis: aspects of a theory of linguistic reference*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vachek, J. 1984. Karl Bühler und die Prager Linguistenschule. In: A. Eschbach (ed.), *Bühler-Studien, 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, s. 247–254.
- van Dijk, T. A. 2006. Ideology and discourse analysis. *Journal of Political Ideologies* 11(2): 115–140.
- Vater, H. 2005. *Referenz–Linguistik*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Verschueren, J. 1996. Contrastive ideology research: aspects of a pragmatic methodology. *Language Sciences* 18: 589–603.
- Vološinov, V. N. 1929. *Marksizm i filosofija jazyka: Osnovnyje problemy sociologičeskogo metoda v nauke o jazyke*. Leningrad: Priboj.

- Vrhel, F. 1991. Bachtinovské inspirace v postmoderní etnografii. *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica* 7: 99–114.
- Vygotsky, L. 2012. *Thought and Language*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Watson, J., A. Hill. 2012. *Dictionary of Media and Communication Studies*. London: A&C Black.
- Weintraub, J. 1997. The theory and politics of the public/private distinction. In: J. Weintraub, K. Kumar (eds.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*. Chicago – London: The University of Chicago Press, s. 1–42.
- Whorf, B. L. 1956c [1945]. Grammatical categories. In: J. B. Carroll (ed.), *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge, Mass.: MIT Press, s. 87–101.
- Wilson, S., L. C. Peterson. 2002. The anthropology of online communities. *Annual Review of Anthropology* 31: 449–467.
- Wittgenstein, L. 2009. *Philosophische Untersuchungen / Philosophical Investigations*. Malden – Oxford – Chichester: Wiley– Blackwell. [German text and English translation.]
- Wodak, R., G. Weiss. 2004. Visions, ideologies and utopias in the discursive construction of European identities: organising, representing and legitimising Europe. In: M. Pütz (ed.), *Communicating Ideologies: Multidisciplinary Perspectives on Language, Discourse and Social Practice*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 225–252.
- Woolard, K. A. 1998. Language ideology as a field of inquiry. In: B. B. Schieffelin, K. A. Woolard, P. V. Kroskrity (eds.), *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford – New York: Oxford University Press, s. 3–50.
- Zank, M. 2014 [2004]. Martin Buber. In: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostupné na WWW: <http://plato.stanford.edu/entries/buber/> [Naposledy navštíveno: 17. 2. 2015].